

بررسی مسئولیت کاربران در فضای مجازی بر اساس قاعده اقدام

سیدرضا چوگان سنبل^۱، مهدی طالبی چاهوکی^۲

^۱ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه و کارشناسی ارشد مهندسی فناوری اطلاعات و ارتباطات
chogan65@gmail.com

^۲ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه، کارشناسی ارشد مهندسی مکانیک
mehditalebich@gmail.com

چکیده

هرگاه شخصی با آگاهی و اختیار، مالش را در معرض تلف قرار دهد، طبق قاعده فقهی اقدام، مسئولیت این کار به عهده وی خواهد بود. پس از توسعه اینترنت و گسترش فناوری‌های نوین ارتباطی، فضای مجازی به بستری برای فعالیت‌های جدید و متنوع تبدیل شده است. با توجه به اینکه در موارد متعددی، کاربران با آگاهی و اختیار خود فعالیت‌هایی در این فضا انجام می‌دهند که امکان بهره‌برداری و سوء استفاده دیگران را فراهم می‌آورد، پاسخ به این مسئله ضروری است که اگر کاربران، آگاهانه اقدام به فعالیتی نمایند که منجر به ورود زیان به ایشان گردد، آیا این اقدام می‌تواند مسئولیت زیان‌زننده را سلب نماید یا خیر. در این پژوهش با روش کتابخانه‌ای، در ابتدا به بررسی قاعده فقهی اقدام و مفاهیم مال و مالکیت در فضای مجازی به عنوان دو مفهوم کلیدی در قاعده مزبور پرداخته شد و سپس برخی اقدامات آگاهانه کاربران در فضای مجازی مورد بررسی قرار گرفت و در نهایت بیان گردید که هرگاه شخصی در بستر فضای مجازی اقدامی در جهت اتلاف مالش انجام دهد، مسئولیت آن به عهده خودش است و هرگاه اقدامی غیر مالی انجام دهد که مورد سوء استفاده دیگران واقع شود، نمی‌توان سوء استفاده‌گر را از مسئولیت میرا دانست.

کلمات کلیدی: قاعده اقدام، فضای مجازی، اقدام در فضای مجازی، مال و مالکیت در فضای مجازی، مسئولیت زیان در فضای مجازی.

۱ مقدمه

امروزه با توسعه فضای مجازی، بسیاری از فعالیت‌های روزمره مردم از فضای حقیقی به آن منتقل شده است. فضای مجازی می‌تواند نیازهای متنوع جامعه بشری از جمله ارتباطات، آموزش، بهداشت، خرید و فروش، سرگرمی و... را مرتفع سازد. حتی برخی از نیازهایی که در فضای حقیقی، امکان پاسخ به آنها وجود نداشته، در فضای مجازی به راحتی پاسخ داده می‌شوند. با توجه به حضور و فعالیت متعدد کاربرانی از اقشار مختلف جامعه، مسائل فقهی و حقوقی جدیدی ایجاد شده است که پاسخ مستدل و صحیح به این مسائل ضروری به نظر می‌رسد. یکی از این مسائل، بررسی حیطه مسئولیت کاربران در مقابل اقدامات انجام شده توسط خود در

فضای مجازی است. اگر کاربری به صورت آگاهانه و با اختیار اقدامی را انجام دهد که به موجب آن، از طرف دیگران ضرری به او وارد آید، آیا مسئولیت این ضرر به عهده خود کاربر است و یا ضمان متوجه افراد دیگر می باشد. برای پاسخ به این مسئله بایستی ابتدا قاعده فقهی اقدام، مفاهیم، ادله و حیطه اثر آن مورد توجه قرار گیرد. در فضای حقیقی، هرگاه شخصی با آگاهی و اختیار، مالش را در معرض تلف قرار دهد، طبق قاعده فقهی اقدام، مسئولیت این کار به عهده وی خواهد بود. اصل قاعده مزبور همواره مورد توجه فقها و حقوقدانان بوده و ادله و شرایط آن به صورت مبسوط بررسی شده است. به عنوان مثال می توان به کتب «قواعد فقه» سید مصطفی محقق داماد و «قواعد فقهیه» محمد موسوی بجنوردی اشاره نمود. همچنین مقالات متعددی در رابطه با ابعاد مختلف قاعده مزبور به رشته تحریر در آمده است که برای نمونه می توان به مقاله «اقدام به عنوان یکی از منابع مسئولیت مدنی در حقوق اسلام» نوشته محمود کاظمی و مقاله «مقایسه قاعده اقدام در فقه با قاعده رضایت زیان دیده در حقوق مدنی ایران» نوشته محمد شکاری و عباس تقوایی اشاره کرد. تشخیص مسئول زیان وارده به یک شخص در جایی که اقدام او در کنار عمل زیان زنده، در ایجاد ضرر مؤثر بوده است، در فضای مجازی نیز مبتلا به بوده و جزء مسائل مستحدثه و جدید می باشد. ذکر این نکته ضروری است که هر چند مال و مالکیت دو مفهوم و مؤلفه اصلی در قاعده اقدام به حساب می آیند و درباره موضوعاتی از قبیل مفهوم مال در فضای مجازی و مصادیق مالکیت در آن فضا تحقیقات اندکی انجام شده است که می توان از مقاله «بررسی فقهی حقوقی مال بودن داده های رایانه ای» نوشته عبدالله بهمن پوری و همکارانش و همچنین مقاله «مالکیت در فضای مجازی از منظر فقهی» نوشته ابوالحسن حسنی نام برد، لیکن درباره تعیین مسئولیت کاربران فضای مجازی با استناد به قاعده اقدام تحقیق و پژوهش مستقل و جامعی انجام نگرفته است. لذا در پژوهش حاضر با مراجعه به کتب و مقالات مرتبط و معتبر، ماهیت قاعده اقدام در بخش اول بیان شده است. در این بخش با استفاده از ادله فقهی اثبات می شود، دایره شمول قاعده، بر مالی است که فرد مالکیت آن را در اختیار دارد؛ فلذا قاعده اقدام، محدود به امور مالی و مالکیتی است. در بخش دوم، بحث مال و مالکیت از منظر فقه و حقوق بررسی شده و در بخش سوم، پس از بیان مفاهیم مال و مالکیت در فضای مجازی، به طرح مصادیق اقدام در فضای مجازی و تعیین مسئولیت کاربران بر اساس قاعده اقدام، پرداخته شده است. یکی از موارد نشان دهنده اهمیت موضوع این است که در صورت عدم توجه به آن، ممکن است در تشخیص شخص ضامن در برخی از زیان های وارد شده به افراد در فضای مجازی، اشتباه رخ دهد. پژوهش حاضر برای کاربران فضای مجازی، پژوهشگران حوزه فقه و حقوق در فضای مجازی و ... قابل بهره برداری می باشد.

۲ ماهیت قاعده اقدام

در این بخش قاعده فقهیه اقدام از نظر مفهوم، ادله و شرایط مورد بحث قرار گرفته است.

۱.۲ مفهوم اقدام

برای بررسی مفهوم قاعده اقدام ابتدا الزم است معنای لغوی آن بررسی گردد و سپس معنای اصطلاحی آن که اعم از اقدام به زیان و اقدام به ضمان است، پیگیری می‌شود.

۱.۱.۲ معنای لغوی اقدام

اقدام در لغت به معنای پیش رفتن در کاری، به کاری دست زدن (معین، ۱۳۸۶، ذیل واژه اقدام)، گام برداشتن و پا پیش گذاشتن در امری (عمید، ۱۳۹۰، ذیل واژه اقدام) است. همچنین در لغت‌نامه دهخدا معنای شروع کردن، پرداختن، شجاعت کردن و دلیری کردن برای آن بیان شده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه اقدام).

۲.۱.۲ معنای اصلاحی اقدام

اقدام قاعده‌های فقهی است؛ با این بیان که هر کس در جهت ضرر مالی خود اقدامی کند، کسی به نفع او ضمان قهری یا مسئولیت مدنی نداشته و قانون از چنین کسی حمایت نمی‌کند (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۹۲). استاد محقق داماد برای قاعده اقدام دو معنا را به شرح ذیل بیان نموده است:

اقدام به زیان. هرگاه شخصی با توجه و آگاهی، عملی را انجام دهد که موجب ورود زیان توسط دیگران به او گردد، واردکننده زیان، که شخص دیگری است، مسئول خسارت نخواهد بود. به این دلیل که شخص با اقدام خود موجب از بین رفتن حرمت مالش شده است. در حقیقت «اقدام» در این معنا مانعی است برای اجرای قواعد ضمان قهری از جمله قاعده احترام که قبلاً گفته شد؛ چرا که «قاعده احترام»، قاعده‌ای است برای حمایت شرع از صاحبان اموال و تردید نیست که اگر صاحب مال خودش حرمت مال خویش را ضایع سازد، مورد حمایت شرع قرار نخواهد گرفت (محقق داماد، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ۲۲۱).

اقدام به ضمان طبق این معنا، اقدام یکی از موجبات اثبات ضمان است. در عقود معاوضی، شخص گیرنده ملتزم می‌شود در مقابل نفعی که عایدش می‌گردد، عوض بپردازد. بنابراین در عقود و معاملات صحیح، بی‌گمان التزام و تعهد به پرداخت عوض المسمی برای طرفین به موجب عقد الزام‌آور است، ولی اگر عقد فاسد باشد و طرفین یا یکی از آن دو، مال را از طرف دیگر تحویل گرفته باشد، به دلیل آن که قرارداد، مورد حمایت شرع و قانون نیست، عوض المسمی به عهده آنان نخواهد بود و اگر مال تحویل گرفته شده در ید آنان تلف شود، ضمان به مثل و قیمت مطرح می‌گردد. مستند فقهی ضمان در این حالت، اقدام بر ضمان است؛ بدین معنا که شخص گیرنده در هنگام تحویل مال قصد نداشته آن را مجاناً تحویل بگیرد، بلکه در قبال پرداخت عوض اراده تسلیم کرده و اراده‌اش بر این بوده که مال در ضمان او باشد. این اراده را «اقدام بر ضمان» می‌گوییم (همان، صص ۲۲۳ و ۲۲۴).

۲.۲ ادله قاعده اقدام

ادله قاعده اقدام شامل روایات، اجماع و سیره عقلا می‌باشد که به تفصیل بیان می‌گردد:

۱) سید محمد کاظم مصطفوی یکی از ادله اعتبار قاعده اقدام را تمسک به ادله مشروعیت ضمان دانسته و بیان می‌دارد، از آنجایی که ضمان به واسطه اقدام محقق می‌شود، ادله ضمان مدرک اعتبار و مشروعیت اقدام است. این دلیل از نظر ایشان قوی‌ترین دلیل بر قاعده اقدام می‌باشد. مشروعیت ضمان نیز از ضروریات فقهی می‌باشد، تا جایی که شیخ الطائفه (رحمه الله) ضمان را بر طبق کتاب و سنت و اجماع جایز می‌داند (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۳۲۲). واضح است که مسئولیت ضامن نسبت به مال و مسئولیت کفیل نسبت به نفس بر اساس اقدام اختیاری ضامن و کفیل و مبادرت آنها به مسئولیت مذکور محقق می‌شود. پس اقدام نقش مبدأی در تحقق ضمان و کفالت داشته و بنابراین صحت ضمان و کفالت و مشروعیت آنها کاشف قطعی از صحت اقدام و مشروعیت آن می‌باشد (مصطفوی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، صص ۵۷ و ۵۸).

۲) طبق روایت نبوی مال مسلمان بر کسی حلال نمی‌باشد، مگر آنکه رضایت به تصرف در آن داشته باشد.^۱ مال هر مسلمانی محترم است ولی به واسطه اقدام مالک مال در جهت از بین رفتن مال توسط شخص دیگر، احترام مال از بین می‌رود. رضایت و طیب نفس مالک در راستای تصرف دیگران در مال وی بدون عوض است و به همین دلیل دلیلی برای ضمان وجود ندارد (حسینی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۴۸).

۳) طبق حدیثی که در باب صلح مطرح شده است^۲ (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۳۶۸)؛ از امام صادق (ع) درباره شخصی سؤال شد که ضامن بدهکاری شخص دیگری شده بود، سپس آن دو با هم بر مقداری مصالحه کردند. حضرت فرمود بر آن شخص چیزی نیست، جز مقداری که بر آن مصالحه شده است. بنابر روایت فوق، مضمون علیه فقط به مقدار تعیین شده در صلح، ضامن مضمون له است و ضامن بقیه آن نیست، زیرا به ضرر خود اقدام کرده است (مصطفوی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۵۸).

۴) سیره عقلا: طبق بنای عقلا، فردی که بالغ و رشید باشد و با علم و اراده بر علیه خود اقدام و موجب ورود زیان بر مال خود را فراهم کند، در واقع اقدام مجانی بر ضرر خود کرده و احترام مال خود را از حیث ارزش ساقط نموده است. در چنین مواردی که خود شخص اقدام بر ورود ضرر بر مال خود بکند، عقلا بما هم عقلا هیچ‌گونه مسئولیتی برای شخصی که این عمل را انجام داده است، قائل نیستند و قهراً شرع هم به مقتضای قاعده ملازمه مسئولیتی را در نظر نمی‌گیرد (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱، ج ۱، صص ۹۶ و ۹۷).

۵) اجماع: به طور مسلم فقهای شیعه بلکه کل مسلمین در مواردی که فرد اقدام بر ضرر خویش می‌کند، قائل به ضمان نیستند و او را از ضمان قهری و مسئولیت مدنی معاف می‌دارند (همان، ج ۱، ص ۹۷).

۳.۲ موارد استناد فقها به قاعده اقدام

برخی از مواردی که فقها به قاعده اقدام استناد کرده و حکم به عدم ضمان و یا عدم ثبوت مسئولیت کیفری داده‌اند، عبارتند از (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۱۰۵):

۱. زمانی که خریدار به فضولی بودن معامله عالم باشد.

۲. اقدام خریدار با علم به معیوب بودن مبیع، مسقط ضمان بایع و حق خیار مشتری است.

^۱ لا یحل مال امری مسلم إلا بطیب نفسه

^۲ سألت أبا عبدالله عليه السلام عن رجل ضمن على رجل ضمناً، ثم صالح عليه؛ قال ليس له إلا الذي صالح عليه

۳. ارتداد زوجه پیش از دخول است؛ به این دلیل که ارتداد، نوعی اقدام بر ابطال مهر بوده و موجب اسقاط آن است.
۴. اسلام آوردن زن کافر است که موجب سقوط مهر می‌باشد، در صورتی که پیش از گذشتن عده شوهرش مسلمان نشود.
۵. ناشزه شدن زن است که اقدام بر اسقاط نفقه می‌باشد.
۶. اعراض از اموال است که اگر آن را دیگری تملک نماید و تلف گردد؛ به لحاظ اقدام مالکش ضامن نمی‌باشد.
۷. اقدام شخص بر ضرر مال خود یا جان و اعضا و جوارح خود با وجود هشدار و تحذیر و رسیدن هشدار به وی و امکان فرار وی.

۱.۳.۲ شرایط قاعده اقدام

امور ذیل را می‌توان به عنوان شرایط قاعده اقدام برشمرد:

۱. مالک بودن:
پیش شرط قاعده اقدام این است که فردی که اقدام به ضرر خویش کرده، باید مالک آن مال باشد. بنابراین این قاعده در مورد کسانی که مالک نیستند، جاری نمی‌شود.
۲. بالغ بودن:
فردی که اقدام به ضرر خویش می‌کند، باید عاقل باشد، بنابراین افراد نابالغ هرچند که از حق مالکیت برخوردار باشند اما اگر اقدام به ضرر خویش نمایند، نمی‌توان عامل زیان را مبرا از مسئولیت مدنی دانست.
۳. عاقل بودن:
همچنین این فرد باید عاقل باشد، پس اگر فردی که از نعمت خرد برخوردار نیست اقدام به ضرر خویش نماید، بازهم نمی‌توان حکم به عدم ضمان او نمود.
۴. عالم و آگاه بودن:
برخی از صاحب‌نظران در راستای تعریف قاعده اقدام، شرط آگاهانه بودن را عنوان کرده‌اند؛ بنابراین اگر فرد، بالغ، عاقل و مالک، بر اثر عدم آگاهی اقدام به ضرر خویش نماید، بازهم نمی‌توان عامل زیان را فاقد مسئولیت مدنی دانست (شکاری، تقوایی، ۱۳۹۶، ص ۶).

۴.۲ قاعده اقدام در حقوق مدنی ایران

برای تحقق مسئولیت مدنی وجود سه رکن لازم و ضروری است که عبارتند از:

۱. وجود ضرر
۲. ارتکاب فعل زیان بار
۳. وجود رابطه سببیت میان فعل شخص و ضرری که وارد شده است.

این سه رکن در حقیقت پایه‌های تشکیل دهنده مسئولیت مدنی به شمار می‌آیند به گونه‌ای که اگر یکی از این ارکان وجود نداشته باشند، مسئولیت مدنی محقق نخواهد شد. در مواردی که خود شخص اقدام به ضرر خویش می‌کند، یا حرمت مالش را نادیده می‌گیرد، دو رکن از ارکان مسئولیت که وجود ضرر، و فعل زیانبار باشد، تحقق یافته‌اند، اما رکن سوم که رابطه سببیت باشد، منتفی است چرا که در چنین مواردی نمی‌توان ضرر وارده را به عامل زیان نسبت داد.

به همین دلیل است که هرگاه شخصی با آگاهی به غبن فاحش، اقدام به معامله غبنی نماید نه حق خیار فسخ دارد و نه می‌تواند مطالبه خسارت نماید زیرا خودش به زیان خویش اقدام کرده است. و یا در صورتی که فردی با علم و آگاهی، مال خود را در اختیار مجنون بگذارد و او آن را تلف کند، ضمان بر عهده مجنون نخواهد بود، زیرا صاحب مال با اقدام خویش، مالش را در معرض تلف قرار داده است (عرب احمدی، فهرستی، ۱۳۹۴).

۱.۴.۲ مصادیقی از قاعده اقدام در قانون مدنی

- ماده ۲۶۳ ق.م: هرگاه مالک، معامله را اجازه نکند و مشتری هم بر فضولی بودن آن جاهل باشد، حق دارد که برای ثمن و کلیه‌ی غرامات به بائع فضولی رجوع کند و در صورت عالم بودن، فقط حق رجوع برای ثمن را خواهد داشت.
- ماده ۱۷۸ ق.م: مالی که در دریا غرق شده و مالک از آن اعراض کرده است، مال کسی است که آن را بیرون بیاورد.
- ماده ۷۱۴ ق.م: اگر ضامن زیادت‌تر از دین به داین بدهد حق رجوع به زیاده ندارد، مگر در صورتی که به اذن مضمون‌عنه داده باشد.
- ماده ۲۶۷ ق.م: ایفای دین از جانب غیر مدیون هم جایز است، اگر چه از طرف مدیون اجازه نداشته باشد؛ ولیکن کسی که دین دیگری را ادا می‌کند، اگر با اذن باشد حق مراجعه به او دارد والا حق رجوع ندارد.
- ماده ۴۱۸ ق.م: اگر مغبون، در حین معامله عالم به قیمت عادلانه بوده است، خیار فسخ نخواهد داشت.

• ماده ۱۰۸۶ ق.م: اگر زن قبل از اخذ مهر به اختیار خود به ایفای وظایفی که در مقابل شوهر دارد قیام نمود، دیگر نمی‌تواند از حکم ماده قبل استفاده کند، معذک حق که برای مطالبه مهر دارد ساقط نخواهد شد.

• ماده ۱۲۱۵ ق.م: هر گاه کسی مالی را به تصرف صغیر غیرممیز و یا مجنون بدهد، صغیر یا مجنون مسئول ناقص یا تلف شدن آن مال نخواهد بود.

۳ مال و مالکیت

آنچه در ادله فقهی قاعده اقدام بیان شده مربوط به اقدام یک فرد بر اموال خویش است. همچنین این اقدام دارای شرایطی بود که از جمله آن مالک بودن فرد است. لذا در اینجا ضروری است که بحث مالیت و مالکیت و تفاوت آن دو را بررسی نماییم.

۱.۳ مفهوم مال

از نظر حقوقی به چیزی مال گویند که دارای دو شرط اساسی باشد:

۱. مفید باشد و نیازی را برآورده کند، خواه این نیاز مادی باشد یا معنوی؛

۲. قابل اختصاص یافتن به شخص یا ملت معین باشد.

اشیایی مانند دریاها، آزاد، هوا و خورشید از ضروری‌ترین وسایل زندگی است ولی هیچ کس نمی‌تواند نسبت به آن ادعای مالکیت انحصاری کند، پس مال محسوب نمی‌شوند.

۱.۱.۳ مال و ارزش اقتصادی

مال به معنای مادی و محدود آن به چیزی گفته می‌شود که ارزش داد و ستد دارد و در برابر آن پول یا مال دیگر داده می‌شود. معیار تمیز این ارزش نوعی و در اختیار عرف است؛ یعنی، در بازار معادل مبلغی پول می‌باشد. این تعریف را باید از دو جهت تعدیل کرد و در رابطه مال و ارزش اقتصادی به آن توجه داشت:

(۱) ارزش نتیجه رغبتی است که اشخاص برای به دست آوردن چیزی در خود احساس می‌کنند؛ خواست‌ها و نیازهای مردمی که در جامعه زندگی می‌کنند با هم شباهت دارد و از این روست که به ارزش چهره نوعی و همگانی داده‌اند؛ ولی هیچ مانعی ندارد که مالی در رابطه دو طرف قرارداد ارزش مالی داشته باشد، هر چند دیگران برای موضوع آن بهایی نپردازند؛ کافی است که انگیزه معامله عقلایی و مشروع باشد. برای مثال خرید و فروش عکس‌ها و یادگاری‌های خانوادگی صحیح می‌باشد، در حالی که احتمال دارد بازار برای آنها ارزشی قائل نباشد.

(۲) مال اندک مانند یک دانه گندم، موضوع داد و ستد واقع نمی‌شود و عرف بی‌اعتنا از آن می‌گذرد ولی نباید چنین پنداشت که مالیت ندارد؛ به همین جهت اگر دزدی خرمن گندمی را دانه دانه برآید نمی‌گویند

بر ارزشی دست نیافته و مالی را نبروده است، وانگهی اگر دانه‌ای از گندم مالیت نداشته باشد، باید دید ارزش مجموع از کجا آمده است؟ آیا نتیجه مجموع اجزاء است یا اثر وجود ارزش در هر جزء؟ و به نظر می‌رسد هر دانه گندم هم مفید است و هم قابل تملک (کاتوزیان، ۱۳۹۲، صص ۹-۱۲).

۲.۱.۳ حق مالی و غیر مالی

حق غیرمالی امتیازی است که هدف آن رفع نیازهای عاطفی و اخلاقی انسان است و موضوع آن روابط غیرمالی اشخاص بوده و ارزش داد و ستد را ندارند و قابل ارزیابی به پول و مبادله با آن نیستند. مانند حق زوجیت، حق ولایت یا حقی که پدیدآورنده اثر ادبی یا هنری در انتشار آن دارد. غالب این حقوق غیر مالی، آثار مالی دارد؛ چنان که حق وراثت سبب می‌شود که شخص دارایی خود را تملک کند، و حق زوجیت امکان مطالبه نفقه را به دنبال دارد؛ ولی اصل حق را نمی‌توان به دیگری واگذار و وسیله تحصیل مال قرار داد. حق مالی امتیازی است که به منظور تأمین نیازهای مادی اشخاص، به آنها داده شده است. هدف از ایجاد حق مالی تنظیم روابطی است که به لحاظ استفاده از اشیاء، بین اشخاص وجود دارد و موضوع مستقیم آن تأمین حمایت از نفع مادی است. این دسته از حقوق، بر خلاف گروه نخست، قابل مبادله و تقویم به پول هستند؛ مانند حق مالکیت و حق انتفاع.

نه تنها آثار مالی حقوق غیرمالی سبب نزدیک شدن این حقوق به حقوق مالی می‌گردد، بلکه در پاره‌ای از حقوق، چهره مالی و غیر مالی با هم مخلوط شده است. برای مثال، حقی که مؤلف بر آثار خود دارد هر دو جنبه را داراست. به همین جهت، هنگامی که نویسنده‌ای حق انتشار آثار خود را به دیگری واگذار می‌کند، می‌گویند جنبه مالی حق تألیف را انتقال داده، ولی حق اخلاقی او در باب دفاع از انتقادهای نابجای دیگران و جلوگیری از تقلید و تحریف آن باقی و محفوظ مانده است. همچنین، یادگارهای خانوادگی با اینکه به طور معمول ارزش مالی ندارد، اگر به امضای شخص مشهور، یا اثر هنرمند برجسته‌ای باشد، هر دو جنبه‌ی مالی و معنوی را داراست (همان، ۱۳۹۲، صص ۱۱-۱۲).

۲.۳ مفهوم مالکیت

از نظر حقوقی مالکیت حقی است دائمی که به موجب آن شخص می‌تواند در حدود قوانین تصرف در مالی را به خود اختصاص دهد و از تمام منافع آن استفاده کند. مالکیت کامل‌ترین حق عینی است که انسان می‌تواند بر مالی داشته باشد و سایر حقوق عینی از شاخه‌های این حق است: (۱) مالک می‌تواند با هر شیوه‌ای که مایل است و یا هر انگیزه‌ای که دارد از عین مال خود بهره‌برداری کند یا آن را بی‌استفاده باقی گذارد. (۲) مالک حق دارد از ثمره‌ها و محصول مالی که در اختیار اوست منتفع شود. (۳) مالک می‌تواند مال خود را از بین ببرد یا به دیگری منتقل کند.

از نظر فقهی تعریف مالکیت محل اختلاف نظر فقه‌هاست. شیخ طوسی در تعریف مالکیت بیان می‌دارد: «مالک کسی است که بر تصرف در مالش قادر باشد؛ تصرفی که شخص دیگری نتواند مانع از آن شود.» (شیخ طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۴).

آیت‌الله خوئی به پیروی از محقق اصفهانی، مالکیت را در چهار قسم بیان کرده است:

۱. ملکیت خداوند متعالی، نسبت به تمام ممکنات: این ملکیت به «اضافه اشراقیه» شهرت دارد و عبارت است از اینکه وجود تمام موجودات از وجود خداوند متعال است و به آن تعلق دارد و مربوط می‌شود. این ملکیت حقیقی است، نه اعتباری و قراردادی؛
۲. ملکیت هر شخص نسبت به خود و کارها و ذمه‌اش: این ملکیت به معنای قدرت و سلطنت تکوینی است، به گونه‌ای که اگر خواست، انجام می‌دهد و اگر خواست، ترک می‌کند. این ملکیت نیز حقیقی است، نه جعلی و اعتباری؛
۳. ملکیت به معنی جده: جده یکی از مقولات نه‌گانه فلسفی است؛ نظیر تعمیم (صاحب عمامه)، تقمص (صاحب پیراهن)، تنعل و تختیم (صاحب کفش و انگشتر)؛ پس مالک، محیط است و مملوک محاط. این نوع از ملک نیز حقیقی است، نه اعتباری؛
۴. ملکیت شخصی بر اموال: بحث کرده‌اند که آیا ملکیت مزبور، حقیقی است یا اعتباری و جعلی؟ و در صورت دوم، آیا ملکیت مستقلاً وضع شده، یا از چیزی انتزاع شده است؟ (خوئی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۰-۲۵)

۳.۳ رابطه مالیت و ملکیت

میان مال بودن چیزی و ملک بودن آن چیز رابطه تالزم برقرار نیست، بلکه رابطه عموم و خصوص من وجه برقرار است. آیت الله خوئی در بحث مالیت عمل انسان آزاد (حر) می‌گوید: مالیت اشیاء به عاقله و نیاز مردم بستگی دارد و در صدق عنوان مال بر اشیاء، صدق عنوان ملک لازم نیست، زیرا نسبت میان آن دو عموم و خصوص من وجه است، چون گاهی مال هست و ملک نیست، مانند مباحات اصلی پیش از حیات (مثل پرندگان قیمتی و ماهی‌ها) چون اینها مال هستند، ولی ملک نیستند. گاهی ملک هست، ولی مال نیست، مانند یک دانه گندم که مفهوم ملک بر آن صادق است، ولی مفهوم مال صادق نیست، زیرا در برابر آن چیزی داده نمی‌شود. گاهی هر دو عنوان هست، مانند بسیاری از چیزها (مثل ماشین و خانه). روشن است که عمل حر پیش از عقد معاوضه (اجاره) از مهم‌ترین اموال عرفی است گرچه ملک اعتباری برای کسی نیست و تنها ملک ذاتی برای صاحبش است (همان، ج ۲، ص ۳۴). به عبارت دیگر عدم مالیت چیزی است و ملک بودن چیز دیگری و نسبت این دو عموم و خصوص من وجه است که هر دو عنوان مال و ملک در مثل خانه وجود دارد، اما در جایی مانند معادن زیر زمین، مالیت وجود دارد اما ملکیت وجود ندارد یا اینکه در دانه‌های گندم ملکیت وجود دارد، اما مالیت ندارد (مغنیه، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۱۸).

۴ قاعده اقدام در فضای مجازی

با توجه به ادله قاعده اقدام، باید گفت که اقدام یک فرد تنها به چیزی تعلق می‌گیرد که تحت مالکیت او باشد و با عنایت به رابطه مال و مالکیت که در نظام فقهی و حقوقی به صورت جداگانه مطرح شد، اقدام افراد در

فضای مجازی نیز به تبع موارد مذکور تعریف می‌شود. در ابتدای این بخش به بررسی مال و مالکیت در فضای مجازی و نیز در ادامه به مصادیق اقدام در فضای مجازی و تعیین مسئولیت کاربران می‌پردازیم.

۱.۴ مال در فضای مجازی

از مجموع مطالب بخش گذشته برای مفهوم مال، ویژگی‌ها و مؤلفه‌های ذیل را می‌توان برشمرد:

۱. ارزش داشتن

۲. برآوردن نیاز فردی و اجتماعی، مادی یا معنوی

۳. قابل اختصاص یافتن به شخص

۴. قابلیت معامله و انتقال

مال در فضای مجازی، همان معیارهای کلی مال در فضای حقیقی را خواهد داشت، اما لازم است این معیارها با توجه به ویژگی‌های فضای مجازی بازخوانی شوند.

۱.۱.۴ ارزش داشتن

بسیاری از داده‌های موجود در فضای مجازی دارای ارزش اقتصادی هستند و به همین خاطر است که اشخاص متعددی در مقابل این داده‌ها، حاضر به پرداخت وجه می‌باشند. برای مثال اطلاعات موجود در پایگاه داده‌های وسیع که به کلان داده معروفند، برای بسیاری از فعالین حوزه‌های اقتصادی و تبلیغاتی جذابیت فراوانی داشته و شرکت‌ها و سازمان‌های زیادی برای به دست آوردن این کلان داده‌ها تلاش می‌کنند. مثال دستیابی به بانک اطلاعاتی شماره تماس کاربران یک نرم‌افزار کاربردی معروف برای شرکت‌های تبلیغاتی جهت ارسال محتوا جذابیت فراوانی دارد. البته لازم به ذکر است تک تک اطلاعات موجود در این پایگاه‌های داده در شکل‌گیری این کلان داده‌ها مؤثر بوده فلذا خود به تنهایی دارای ارزش به حساب می‌آیند.

۲.۱.۴ برآوردن نیازها

اساس شکل‌گیری فضای مجازی برای برطرف ساختن بسیاری از نیازهای فردی و اجتماعی بوده و با توجه به این موضوع سرویس‌دهنده‌های فراوانی در بستر این فضا در حال ارائه خدمات به کاربران می‌باشند. حضور کاربران در این عرصه، همراه با رد و بدل شدن اطلاعات و داده‌های زیادی می‌باشد. البته صرف برآورده ساختن نیاز، مالیت را ایجاد نمی‌کند ولی اگر چیزی از نظر عرف و شرع، نیازی از افراد جامعه را برطرف سازد، یکی از شروط مالیت را دارا می‌باشد. لازم به ذکر است که این نیاز می‌تواند فردی، اجتماعی، مادی و معنوی باشد. برای مثال ارائه خدمات آموزشی در بستر فضای مجازی می‌تواند از جمله این موارد باشد. به این نحو که استادی در یک نرم‌افزار خاص آموزشی محتوای درسی را بارگذاری کرده که در فضای حقیقی اساساً چنین کلاس آموزشی تشکیل نشده است و شاگردان و استاد صرفاً از این بستر برای تعلیم و تعلم بهره‌برداری می‌کنند.

۳.۱.۴ قابلیت اختصاص به شخص

قابلیت مملوک بودن یک شیء و به عبارت دیگر قابلیت اختصاص آن به شخص، از دیگر ویژگی‌های مالیت آن شیء است. در فضای مجازی بسیاری از داده‌ها توسط افراد تولید می‌شود که عرفاً تولیدکننده آنها، صاحب آن داده‌ها به حساب می‌آید. برای مثال اگر کسی در یک شبکه اجتماعی صاحب صفحه‌ای باشد که دنبال‌کننده‌ها^۳ی مختلفی دارد، تمام این صفحه به همراه اطلاعات آن و امتیازات مربوط به دنبال‌کننده‌های آن، اختصاص به تولیدکننده داشته و عرفاً مالک آن صفحه خواهد بود.

۴.۱.۴ قابلیت معامله و انتقال

از آنجا که بسیاری از داده‌های موجود در فضای مجازی دارای ارزش اقتصادی هستند و قابلیت معامله و انتقال این داده‌ها در فضای مجازی در عرف جامعه امروزی پذیرفته شده است؛ فلذا این ویژگی مالیت برای آن داده‌ها صادق است. برای مثال در بستر فضای مجازی داده‌های بسیاری همچون محتوای صوتی، تصویری و انواع فایل‌های چندرسانه‌ای خرید و فروش می‌گردد. لکن صحت شرعی و قانونی این نوع معامله وابسته به محتوای داده‌ها می‌باشد.

با توجه به مطالب مذکور باید گفت مال بودن داده‌های موجود در فضای مجازی با ویژگی‌های مطرح شده سازگار و منطبق است، چرا که عرف عقلا برای آنها مالیت قائل است و دارای ارزش اقتصادی هستند و معامله بر آنها صحیح است. برخی از فقها مالیت داده‌های فضای مجازی را پذیرفته‌اند و بر اساس آن فتاوی مختلفی را ایراد داشته‌اند. برای مثال آیت الله مکارم شیرازی در پاسخ به استفتائی در مورد حکم سرقت اطلاعات سری رمزدار، از شبکه‌های کامپیوتری و یا کامپیوترهای شخصی و نیز سرقت و فروش غیرمجاز شماره‌های موبایل دیگران فرموده‌اند: «سرقت به هر حال حرام است و اگر اطلاعاتی باشد که جنبه مالیت دارد و در عرف عقالی امروز خرید و فروش می‌شود، در صورتی که شرایط حد سرقت در آن جمع باشد، اجرای حد سرقت در آن بعید نیست البته این در مورد کسانی است که اموال آنها محترم است.»

۲.۴ مالکیت در فضای مجازی

مالکیت بر داده‌هایی که هنوز در تصرف شخصی هستند و عرضه نشده‌اند، از سنخ مالکیت بر اعیان است. همچنین برخی از وجوه مالکیت مربوط به فضای مجازی، از سنخ مالکیت بر منافع است. از مهم‌ترین موارد مالکیت بر منافع، می‌توان به هاست و دامنه اشاره داشت. منشأ مالکیت در فضای واقعی، اعتباری عرفی است و عقلا پس از اعتبار عرف، به سامان آن پرداخته و با اعتبارات قانونی از آن حمایت کرده‌اند. مالکیت در فضای مجازی پیش از تقنین آغاز شد و این نشان می‌دهد مالکیت در فضای مجازی از سنخ مالکیت عرفی است (حسنی، ۱۳۹۹، ص ۳۸). مالکیت در فضای مجازی دارای مصادیق متعددی می‌باشد که در اینجا به برخی از آنها اشاره مختصری می‌گردد (همان، ۱۳۹۹، صص ۴۶-۵۶).

³Followers

۱.۲.۴ مالکیت هویت مجازی

پیدایش فضای مجازی و حضور در آن، به پیدایش مؤلفه‌هایی در هویت می‌انجامد که اساساً ویژه فضای مجازی‌اند و پیش از پیدایش این فضا معنا نداشتند. از جمله این مؤلفه‌ها می‌توان به حساب‌ها^۴، رتبه^۵، رکورد یا سطح^۶ دنبال‌کننده‌ها، دنبال‌شونده‌ها^۷، پسندها^۸، بازدیدکننده‌ها^۹، آدرس IP و مانند آنها اشاره کرد. برخی از مؤلفه‌های هویت مجازی قابل مالکیت‌اند و برخی دیگر چنین نیستند. برای نمونه، حساب یک فرد در بانک قابل مالکیت نیست و تنها درگاه ورود او به حساب شخصی‌اش در بانک است، یا IP شناسه دستگاهی است که کاربر با آن وارد اینترنت شده است، اما حساب شخصی در سرویس‌های ایمیل یا سرویس وبلاگ و مانند آنها قابل مالکیت است.

۲.۲.۴ مالکیت محیط مجازی

محیط مجازی به‌مثابه مکانی در فضای مجازی است که کاربر در آنجا می‌تواند فعالیت‌های اختصاصی خود را متمرکز کند و فعالیت دیگران در آن مکان منوط به اجازه وی باشد. محیط مجازی ممکن است مکانی برای نشر پیام‌ها باشد؛ مانند سایت، پست الکترونیکی، کانال، گروه و وبلاگ. همچنین امکان دارد محیط مجازی، مکانی برای فعالیت‌های مجازی خدماتی باشد؛ مانند سرویس پست الکترونیکی، پیام‌رسانها، شبکه‌های اجتماعی، سرویس وبلاگ‌ها و مانند آنها.

۳.۲.۴ مالکیت معنوی در فضای مجازی

فضای مجازی از جهات مختلف می‌تواند در مباحث مربوط به مالکیت معنوی مورد توجه باشد. یک‌سوی این مباحث، توانایی بسیار بالای فضای مجازی در شکستن مالکیت معنوی و تجاوز به حقوق پدیدآورندگان است و سوی دوم آن، پر بودن فضای مجازی از موضوعات مالکیت معنوی است که برخی در حوزه‌های معمول مالکیت معنوی قرار می‌گیرند و برخی به‌صورت ویژه در فضای مجازی پدید آمده‌اند و معنا دارند. محتوای سایت‌ها و وبلاگ‌ها، ایده‌های فعالان فضای مجازی، اعم از ایده‌های خدمات‌رسان‌ها و ایده‌های کاربران، کدهای برنامه‌نویسی است.

۴.۲.۴ مالکیت پول و اجناس مجازی

پول در فضای مجازی صورت‌های مختلفی دارد. یکی از صورت‌های پول مجازی، اعتباری است که به شکلی گسترده جای پول کاغذی را گرفته است و بخش عمده‌ای از حجم پول در گردش را در جهان تشکیل می‌دهد. نوع دیگر پول مجازی، پولی است که در برخی از برنامه‌های کاربردی نظیر بازی‌ها به‌صورت ارزش اعتباری

⁴Accounts

⁵Rank

⁶Level

⁷Followings

⁸Like

⁹Visitors

جمع می‌شود و دارنده آن می‌تواند با آن پول، ابزارهای لازم را برای ادامه بازی بخرد و تنها در همان بازی اعتبار دارد. نوع سوم پول مجازی، رمزارز است که مسائل بسیاری در حوزه اقتصاد، سیاست و حتی امنیت پدید آورده است. مراد از اجناس مجازی، اشیاء مجازی از قبیل کتاب‌های دیجیتالی، تصاویر، ویدئوها، اشیاء مجازی لازم در بازی‌ها و مانند آنهاست. مالیت پول و اجناس مجازی به خودی خود بدون اشکال است و به این علت قابل تملک‌اند.

۳.۴ بررسی مصادیق اقدام در فضای مجازی و تعیین مسئولیت کاربران

پس از آنکه معلوم شد اقدام یک فرد بر روی مالی است که تحت مالکیت اوست و نیز بعد از بررسی مفهوم مال و مالکیت در فضای مجازی می‌توان گفت هر جا فرد آگاهانه و با اختیار مملوک خویش را در معرض تلف و تصرف قرار دهد و در جهت ضرر مالی خود اقدامی کند، کسی به نفع او ضمان قهری نداشته و شرع و قانون از چنین کسی حمایت نمی‌کند. البته رفتارهای کاربران در فضای مجازی متنوع بوده و فقط برخی از آنها مشمول قاعده اقدام خواهد شد. در ادامه به ارائه این گونه رفتارها پرداخته و مصادیق قاعده اقدام را معین می‌سازیم.

۱.۳.۴ دارای مالیت عرفی عمومی

برخی از داده‌های موجود در فضای مجازی دارای مالیت عرفی عمومی هستند به این معنا که در عرف جامعه همه افراد برای این داده‌ها مالیت قائل هستند. برای مثال می‌توان به انواع پول‌های مجازی، دامنه‌ها، نرم‌افزارهای کاربردی و ... اشاره کرد. در صورتی که فردی با اقدام خویش اینگونه اموال مجازی را که در مالکیت اوست در معرض تلف قرار دهد، مشمول قاعده اقدام خواهد بود.

۲.۳.۴ دارای مالیت غیر عمومی

برخی از داده‌ها در فضای مجازی برای عموم کاربران مالیت ندارد، لکن تنها برخی از افراد قائل به مالیت برای آن داده می‌باشند. داده‌های مذکور به دو دسته تقسیم می‌شود:

الف) داده‌هایی که تنها برای صاحب آن مالیت دارند؛ مانند عکس‌ها و تصاویر یادگاری متوفایی که تنها برای فرزندان آن فرد مالیت دارند. در این فرض، اگر صاحب داده آن را در معرض تلف قرار دهد، طبق قاعده اقدام مسئولیت تلف بر عهده خودش است.

ب) داده‌هایی که برای صاحبان آن مالیت ندارند، ولی ممکن است شخص دیگری با استفاده از آنها تولید ارزش نماید و به تبع آن ارزش، مالیت ایجاد شود؛ مانند علاقه یک شخص به پیتزا؛ با این توضیح که مثلاً با استفاده از داده‌های مربوط به سفارش‌های متعدد یک شخص در نرم‌افزارهای خرید آنلاین غذا، علاقه وی به پیتزا احراز می‌شود. حال شخص دیگری با جمع‌آوری علائق کاربران این نرم‌افزار و نرم‌افزارهای دیگر و تشکیل بانک اطلاعاتی مربوطه، از طریق فروش اطلاعات مذکور به رستوران‌ها اقدام به درآمدزایی می‌کند. در این حالت، اقدام صاحبان داده‌های اولیه (علاقه‌های شخصی به پیتزا) در ارائه اطلاعات، مشمول قاعده اقدام فقهی نخواهد شد.

ج) داده‌هایی که برای صاحب آن و همزمان برای برخی اشخاص دیگر نیز مالیت دارند ولی عموم جامعه قائل به مالیت آن نیستند. مثلاً ایده خامی که فردی تولید کرده است و متخصصان مربوطه قادر به پرورش و ارتقاء ارزش آن هستند، در این بخش قرار می‌گیرد. در این حالت، این ایده خام برای عموم جامعه ارزشی ندارد اما دستیابی افراد خاص به این ایده می‌تواند به ضرر صاحب ایده باشد. در نتیجه بر اساس قاعده اقدام، شرع و قانون از صاحب ایده‌ای که خود سبب نشر آن شده است، حمایت نمی‌کند.

۳.۳.۴ فاقد مالیت

از آنجا که یکی از شروط قاعده اقدام، مالیت داشتن موضوع آن می‌باشد، شمول یا عدم شمول قاعده اقدام بر فعالیت‌های مختلف کاربران در فضای مجازی، تنها با مالک مالیت و مملوکیت سنجیده می‌شود. بنابراین اگر کاربری اقدام به انتشار و اتلاف داده‌هایی نماید که مالیت نداشته، اما سبب جعل و سوء استفاده غیر مالی دیگران و یا از بین رفتن عرض و آبرو و مانند اینها شود، عمل او مشمول قاعده اقدام نمی‌باشد. مثال اگر خانمی در صفحات شخصی خود که قابلیت مشاهده عمومی دارد، تصاویر خود را منتشر نماید، نمی‌توان با استناد به قاعده اقدام، شخص دیگری را که بدون اذن صاحب عکس، آنها را منتشر نموده، از مسئولیت مبرا دانست.

۵ جمع بندی

پس از بیان ادله فقهی قاعده اقدام، مشخص شد که دایره شمول این قاعده، اقدامات آگاهانه و با اختیار افراد بر روی اموالی است که مالکیت آن را بر عهده دارند؛ لذا اقدامات غیر مالی نظیر اقدام علیه عرض و آبروی خویش تخصصاً از این بحث خارج می‌شوند. همچنین با بررسی مفاهیم مال و مالکیت از منظر فقهی و حقوقی، مشخص شد که این موضوع مورد اختلاف نظر جدی فقها و حقوقدانان می‌باشد. اما آنچه مسلم است، این است که طبق قاعده اقدام، اگر کسی مال خویش را در معرض تلف قرار دهد، ضمان بر عهده خودش خواهد بود. سپس با بررسی مفهوم مال و مالکیت در فضای مجازی، آن دسته از اقدامات کاربران که متناسب با قاعده اقدام بود، مشخص گردید و علیرغم اهمیت، فراگیری و به‌روز بودن موضوع، پژوهش راه‌گشا و قابل توجهی در این خصوص انجام نگرفته فلذا با بررسی‌های صورت گرفته در پژوهش حاضر، مشخص شد هرگاه در فضای مجازی کاربری در جهت اتلاف مال خویش اقدامی انجام دهد، مسئولیت آن به عهده خود اوست و هرگاه اقدامی غیرمالی انجام دهد که مورد سوءاستفاده دیگران واقع شود، طبق این قاعده نمی‌توان سوءاستفاده‌گر را از مسئولیت مبرا دانست.

مراجع

- [۱] حسنی، ابوالحسن (۱۳۹۹). مالکیت در فضای مجازی از منظر فقهی. تهران: دفتر مطالعات اسلامی و ارتباطات حوزوی پژوهشگاه فضای مجازی.
- [۲] حسینی، سید میر عبدالفتاح (۱۴۱۷ق). العناوین الفقهیه (چاپ دوم). قم: موسسه نشر اسلامی.
- [۳] خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۷ق). مصباح الفقاهة. قم: انصاریان.

- [۴] دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه (چاپ اول). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- [۵] شکاری، محمد؛ نقوایی، عباس (۱۳۹۶). تحلیل قاعده اقدام در فقه و حقوق مدنی ایران، فصلنامه مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره ۳، ش ۲، صص ۱۶-۱.
- [۶] شیخ طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- [۷] شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ ق). المبسوط فی فقه الامامیه (چاپ سوم). تهران: المكتبة المرتضوية إحياء الآثار الجعفرية.
- [۸] عرب احمدی، فاطمه؛ فهرستی، زهرا (۱۳۹۴). تحلیل ماهیت قاعده اقدام از منظر فقه و قانون، نخستین کنگره بین المللی جامع حقوق.
- [۹] عمید، حسن (۱۳۹۰). فرهنگ فارسی عمید (چاپ سی و هشتم). تهران: امیرکبیر.
- [۱۰] کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۲). دوره مقدماتی حقوق مدنی: اموال و مالکیت (چاپ سی و نهم). تهران: میزان.
- [۱۱] کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷ ش). الکافی (چاپ اول). قم: دارالحديث.
- [۱۲] محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶ ق). قواعد فقه (چاپ دوازدهم). تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- [۱۳] مصطفوی، سید محمد کاظم (۱۴۲۱ ق). القواعد مائة قاعدة فقهية معنی و مدرکا و موردا. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- [۱۴] معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ معین (چاپ سوم). تهران: زرین.
- [۱۵] مغنیه، محمد جواد (۱۴۱۴). فقه الإمام جعفر الصادق (ع). قم: انصاریان.
- [۱۶] موسوی بجنوردی، محمد (۱۴۰۱ ق). قواعد فقهیه (چاپ سوم). تهران: مؤسسه عروج.

